

УДК 811.161.2:81-25

В. В. ЖАЙВОРОНОК
(Київ, Україна)

УВАГИ ДО СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті тлумачимо й коментуємо найуживанішу гуманітарну термінологію з огляду на її співвідношення з мовними знаками-ідеями, з одного боку, а з другого, — зі спеціалізованими поняттями, які стоять за відповідними реаліями.

Ключові слова: міждисциплінарність, наукова підмова, картина світу, антропоцентризм.

Сьогоднішні наукові студії набирають дедалі виразнішого міждисциплінарного характеру. Особливо яскраво це постає в гуманітарній сфері, де головним об'єктом розгляду виступає людина як центральна фігура універсуму. Світ постає перед нею через її суб'єктивне сприйняття. Тобто кожний індивід вбирає в себе картину (карту) довкілля, яка весь час перевіряється й уточнюється через його спілкування з іншими, і тоді можемо говорити про більш-менш об'єктивну модель (картину) світу як продукт загальнолюдського чи етнічного сприймання й переосмислення. Це стосується і зовнішнього, і внутрішнього світів людини й народу. Проте якщо перший можна вважати відносно об'єктивним (перевіреним загальнолюдським історичним досвідом), то другий з огляду на його ірреальність значною мірою є суб'єктивним. Навіть якщо це стосується не характеру сприймання окремого індивіда, а специфіки світосприймання тієї чи тієї етноспільноти. Світ (і зовнішній, і внутрішній) сприймається й переосмислюється передусім через мову, яка є різновидом його моделі (картини, карти). Тому, розмежовуючи концептуальну й мовну картини світу, маємо усвідомлювати певну умовність такого поділу.

Сучасні лінгвістичні дослідження дедалі більше орієнтуються на антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, що збуджує зацікавленість щодо ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, щодо взаємовідношення народу — творця мови та власне мови як значною мірою творця її носія. Адже не лише людина впливає на мову, але й мова великою мірою формує особистість. У свою чергу, формування етносу без мови також неможливе, тому що остання є однією з ключових ознак нації [5, с. 239].

© В. В. ЖАЙВОРОНОК, 2011

З одного боку, міждисциплінарний характер гуманітарних досліджень, зокрема й лінгвістичних, а з другого, — перевага антропоцентричних підходів у вивченні тих чи тих мовних явищ позначаються на формуванні метамови гуманітарної сфери в цілому і лінгвістичної наукової підмови зокрема. Остання інтенсивно формує спеціальний термінологічний словник, на ключових реєстрових одиницях якого зупинимо свою увагу.

Аналогія (від гр. *analogia* — відповідність, співмірність) передбачає подібність у якому-небудь відношенні між предметами, явищами, об'єктами; аналогії між реаліями виливаються в аналогії між тими чи тими мовними одиницями (наприклад, на основі аналогій за зовнішньою ознакою постали народнопоетичні мовообрази *дівчина=верба*, *дівчина=калина*, *вишенька=черешенька*; відповідно за внутрішньою ознакою — *Дніпро=батько*, *Україна=ненька*); лексичні аналогії постають здебільшого з порівняння або зіставлення якихось реалій (*воля=неволя*, *жито=пшениця*, *щастя=доля*, *щастя=здоров'я*, *сокіл=брат*).

Анімізм (від лат. *animātus* — живий) ґрунтується на первісних релігійних уявленнях про безособове оживлення всіх предметів і явищ довкілля, що оточують людину, тобто про оживлення передусім неживих предметів (на цій основі постали мовні формули на зразок *дощ іде*, *сонце сходить*, *вітер дме*, *земля родить*).

Анімізм (від лат. *anima* — душа) втілює систему релігійних уявлень про наявність у людини, тварини, рослини, неживого предмета незалежного першопочатку — душі; у цьому разі говоримо про одухотворення реалій довкілля; віра в первобутність душі породила мовні одиниці на зразок *Богу душу віддати*, *чого душа забажає*; пор. у Номиса: *Чує щось душа, та мені не каже*.

Антропометризм (від гр. *antrōpos* — людина і *metreō* — міряю, вимірюю) передбачає співвідношення явищ довкілля з життям і діяльністю людини, перенесення людського на природу і навпаки; скажімо, у народній творчості людину традиційно співвідносять із різними реаліями природи — вогнем, водою, землею, лисицею, вовком, ведмедем, птахом, соколом, ластівкою, орлом, зозулею, бджолою, тополею, вербою, калиною, явором, квіткою, барвінком, рожею (мальвою), трояндою (повною рожею) та ін.

Антропоморфізм (від гр. *antrōpos* — людина і *morphē* — форма) означає наділення людськими властивостями явищ (і в цілому реалій) природи, наприклад: *Земля дає все і забирає все*, *Два голуби воду брали, а два колотили*; антропоморфізм виражається і в постанні богів та інших надприродних сил у людському образі (*бачить Бог*; *Бог=Отець*; *Бог=Син*; *Бог=Творець*; *біс спокусив*; *взяв дідько кобилу*, *хай бере і лоша*).

Антропоцентризм (від гр. *antrōpos* — людина і *kentron* — центр) реалізується у двох іпостасях — філософській, коли в об'єкті виявляються властивості, зумовлені його призначенням для потреб людини, людського суспільства, і лінгвістичній, згідно з якою мовні явища розуміємо і пояснюємо з огляду на їх носія — людину; інакше кажучи, антропоцентризм мовних явищ — це усвідомлення та інтерпретація їх як продукту мовця, яким є людина — центр світосприймання і знаряддя переосмислення довкілля.

Архетип (від гр. *archē* — початок і *typos* — зразок) осмислюють у філософії як первісну форму, зразок, прообраз; за К. Юнгом, це образ колективного несвідомого першопочатку, у якому дремають загальнолюдські символічні (міфічні) первообрази й мотиви (наприклад, несвідоме етнічного міфічного мислення перевтілюється в свідоме художнього світосприймання) [13, с. 105]; архетип не змінює свого значення і функцій; його завжди можна пізнати (у будь-якій формі прочитується його давній символічний зміст); яскравими прикладами архетипів є найдавніші народні первообрази-символи — вода, вогонь, земля, вітер (повітря), небо; у власне лінгвістичному розумінні архетип є вихідною, первинною мовною формулою, що реконструюється на основі зіставлення реально існуючих фактів, які належать різним мовам (наприклад, індоєвропейська форма *brater* “брат” співвідноситься з відповідними формами давньоіндійської, авестійської, старослов'янської, латинської, грецької, ірландської та інших мов).

Асоціація (від лат. *associatio* — приєднання, долучення) як психологічний термін указує на зв'язок між окремими уявленнями, коли одне з них викликає інше; скажімо, асоціації між мовними одиницями навіюють асоціативні зв'язки між реаліями, які вони називають, наприклад, асоціативні образи у фольклорі: *мед-вино* — смакові асоціації, *рута-м'ята* — кольорові асоціації, *батько-мати* — асоціації за спорідненістю та ін.; асоціації постають на рівні фонових знань про ту чи ту реалію, в результаті чого, як влучно зауважив Е. Гуссерль у своєму творі “Назад до речей”, “річ являється, а її сенс переживається”.

Віра виливається в систему вірувань, що ґрунтується на зв'язках людини з надприродними силами; в гуманітарному розумінні — це віросповідання, релігія; говорячи про віру в Бога чи в потойбічні сили, розрізняємо вірян, що дотримуються християнських обрядів, і носіїв іншої віри, наприклад, мусульманської, іудейської чи буддійської.

Вірування становлять релігійні уявлення, постулати якої-небудь віри, релігії; язичницькі вірування — це первісні релігійні уявлення, замінені пізніше постулатами християнських вірувань; Є. Онацький зауважує: “Історія людської думки — це, по суті, історія людських вірувань” [7, с. 178].

Діскурс (англ. *discourse* від лат. *discursus*) є жанровим різновидом живого мовлення як об'єкта лінгвістичного вивчення (політичний дискурс, рекламний дискурс, медіа-дискурс), це текст, узятий у подієвому аспекті, тобто “занурений” у дійсність [1, с. 136–137]; він вивчається в тісному зв'язку з відповідними “формами життя” (наприклад, педагогічний дискурс, судовий дискурс, народно-обрядовий дискурс).

Дискурсивний (від фр. *discursive*) аналіз як методологічний прийом вивчення мовних явищ передбачає здійснення його шляхом логічних умовисновків, а не на основі інтуїтивних здогадів.

Етно... (від гр. *ethnos* — народ) уживають як першу частину складних слів (так звана аброморфема) за значенням слів *етнічний*, *народний*; коло цих композитивів розширюється за рахунок розширення міждисциплінарних досліджень, передусім у гуманітарній сфері (наприклад, *етнофілософія*, *етнопсихологія*, *етноантропологія*, *етногеографія*, *етнополітика*, *етнолінгвістика*,

а також пильної уваги дослідників до історії та культури тієї чи тієї нації, насамперед власного народу (наприклад, *етнокультура, етносимволіка, етнологія, етноменшина, етномовний, етнопсихіка, етносоціальний, етнотериторіальний*).

Етнософія (від гр. *éthnos* — народ і *sophia* — мудрість) уживано зі значенням “народна філософія”, наприклад: *етнософія культури, етнософія фольклорної символіки*.

Етноцентризм (від гр. *éthnos* і *kentron* — центр) передбачає розуміння і пояснення мовних (лінгвокультурних) одиниць з огляду на їх носія — народ; мова народу просякнена етноцентризмом, оскільки наповнена продуктами творчості свого носія — етносу; у широкому філософському розумінні етноцентризм розглядає народ як колективне “я” [9, с. 250], своєрідний самосвідомий центр Всесвіту [2, с. 370].

Звичай передбачає загальноприйнятий порядок, усталене правило, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, а також уклад суспільного життя нації, етносу, його культура, побут; у “Розритій могилі” Т. Шевченка звичай постає як дотримування традицій, закону предків, як та сила, на якій тримається нація; кожний давній звичай, якщо він повторюється тривалий час, набуває культового, сакрального характеру й перетворюється на обряд; водночас звичай синонімізується з пристойністю, вихованістю, коли кажуть: *І дітки звичай знають* або *Слово неправдиве звичаю не знає*.

Картіна (модель) світу охоплює світ (всесвіт) як ціле, універсум у його узагальненому сприйнятті людиною; реальний, предметний світ, сприйманий органами чуття і мислення людини й перевірений колективним досвідом, називають *концептуальною картиною (моделлю) світу*; з філософського погляду, — це об’єктивний, реальний, предметний світ, світ речей; у свою чергу, об’єктивну модель світу відтворює система засобів тієї чи тієї мови, тобто система вербалізованих понять про сукупність реалій довкілля, яка накладається на систему значень і смислів, що втілюються в ці реалії через слово-знак і слово-концепт; із лінгвістичного погляду, названа система становить *мовну* картину світу; оскільки ж кожна мова має власну систему мовних засобів, то можна говорити й про *етномовну* картину світу, яку виробляє та чи та мова; водночас тісний взаємозв’язок концептуальної та мовної картин світу дозволяє також говорити і про єдину універсальну, максимально узагальнену *концептуально-мовну модель (карту, картину) світу*.

Концепт (лат. *conceptus* — поняття, думка, уявлення) як термін реалізується за трьома рівнями — філософським (означає поняття як плід уявлення, думки), логічним (окреслює смисловий бік поняття з огляду на закони мислення та його форми), лінгвістичним (визначає набір смислових характеристик слова з огляду на реалію, яку воно позначає); якщо за поняттям стоїть реалія, речова субстанція, то за концептом — не лише предметна віднесеність, предметний зміст, але й слово-знак як ім’я реалії та слово-етнокультурний знак як певна інтелектуально й культурно осмислена сутність, тобто субстанція значуща, або знак смислу; в цьому разі можна говорити й про *культурний* концепт як такий, і про *етнокультурний* зокрема.

Лінгвософія (від лат. *lingua* — мова і гр. *sophia* — мудрість) уживається на означення лінгвістичної філософії (лінгвофілософії) як методологічної основи лінгвістичних досліджень, наприклад: *лінгвософія значення і форми мовної одиниці*.

Лінгвоцентризм (від лат. *lingua* — мова і *centrum* — центр) передбачає пояснення одних мовних явищ іншими з огляду на мову як цілісну самоорганізовану систему.

Менталітет (від лат. *méns (mentis)* — розум, мислення) містить сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що виявляються в мові, культурі, поведінці, умонастрої, світосприйманні; спосіб мислення, поведінки того чи того етносу виливається в національний менталітет (національну ментальність); Гегель назвав це “народним духом” [2, с. 370–371], а Л. Гумільов — “спільним ритмом” етносу [3, с. 31, 36]; за І. Кантом, об’єктивно ідеальне переломлюється не лише в індивідуальній свідомості, але й у національних ментальностях [4, с. 362–373].

Міф (від гр. *mythos* — сказання, переказ) є продуктом наївного світосприймання, що ґрунтується на людських фантазіях, навіяних первісними віруваннями, в основі яких був анімістичний світогляд; наївне сприйняття людиною довкілля породило міфічне мислення; О. Потебня вважає, що за словом теж стоїть міф, оскільки, наприклад, питомі слова загальномовного словника — це продукти передусім міфічного мислення [10, с. 121].

Обряд передбачає сукупність установлених звичаєм (або церквою) дій, пов’язаних із побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; старовинні обряди пов’язані з релігійним світоглядом і культом первісної людини, тому в них присутній магічний (ритуальний, сакральний) елемент; християнській церкві не вдалося повністю перебороти язичництво; скажімо, язичницькі обряди жертвоприношення перевтілилися в звичаї принесення до церкви парафіянами різних дарів (кануну й куті, пасок і крашанок, рушників, полотна, хусток тощо); до давнього язичницького свята Купайла християнська церква припасувала Різдво Іоанна Хрестителя, і свято почало зватися Івана Купала; багато від язичництва залишилося в різдвяних обрядах, зокрема обряд колядування, характерний для дохристиянського свята Коляди; українське весілля також зберегло численні дохристиянські обрядодії та звичаї.

Пареміологія (від гр. *parémia* — прислів’я, приказка і *logos* — учення) є філологічною дисципліною, що вивчає паремії, або народні вислови, виражені сталим реченням чи коротким ланцюжком сталих речень; за їх допомогою передаються елементарна, часто повчальна, подійна сценка або ж найпростіший влучний діалог; до паремій належать: прислів’я, приказки, примовки, загадки, прикмети, повір’я, “віщі” сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, нашіптування, небилиці, нісенітниця, одномоментні анекдоти, типові казкові й народнописанні формули; як етномовні одиниці вони є символічними знаками мови; водночас паремії виступають фольклорними мінітекстами.

Персоніфікація (від лат. *persōna* — особа, особистість і *facere* — робити) є несвідомим або свідомим наділенням тварини, рослини, предмета, явища природи або абстрактного поняття людськими властивостями; уособленнями пройняті прислів'я та приказки: *Не нагодує земля — нагодує вода; Місяць — отець, зізда — матка, сонце — їх дитятко; Вогонь — цар, а водиця — цариця*; багатою на найрізноманітніші персоніфікації та одухотворення є сучасна поетична мова; природа в ній завжди жива й тісно пов'язана з життям людини; уособлення ввійшло в поетичний стиль усіх народів, бо поетична природа слова криється в етномовній пам'яті, а коріння його персоніфікації та метафоризації — в глибинах передусім національної свідомості й пам'яті, пор. у Т. Шевченка: *Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою, пливе човен по Дунаю один за водою*. Водночас якщо авторська поезія базується на свідомому вибудовуванні образних картин природи, то “народна поезія не знає картин природи заради них самих” [8, с. 68]; усі вони підпорядковані асоціативній символіці стану й поведінки людини.

Психотип [етнічний] (від гр. *psyche* — душа і *typos* — відбиток, форма, зразок) є особливим (“самосвідомим”) в етносі, що виділяється за певними психологічними критеріями — темпераментом, реакціями на довкілля, поведінковими характеристиками, почуттєво-емоційними ознаками тощо; особливості мови кожного народу визначаються насамперед психотипом її носія; у свою чергу, психотип формується в процесі історичного, геополітичного й культурного розвитку етносу, і за Ф. де Сосюром, “передусім це стосується всіх точок дотику лінгвістики з етнологією, історією мови та історією раси або цивілізації. Ці дві історії взаємопов'язані та переплетені... Звичай народу позначаються на його мові, а з іншого боку, значною мірою сама мова формує народ” [11, с. 34].

Релігія (від лат. *religere* — зв'язувати) є однією з форм суспільної свідомості, що становить сукупність уявлень, які ґрунтуються на вірі у вищі сили й істоти (у богів, духів); останні стають культовими предметами поклоніння: звичаї, породжувані стародавніми віруваннями й тривалий час повторювані, перетворюються на релігійні обряди, у яких чільне місце посідає вербальний код; він відбиває давню віру людини в магію слова; в результаті все оживлене й олюднене в мові постає для людини не простою метафорою, а релігійною правдою [6, с. 14]; з релігійним культовим ритуалом пов'язане все сакральне (від лат. *sacer (saeri)* — священний, святий), або обрядове, ритуальне; при цьому сакральних смислів набувають і мовні одиниці, що обслуговують (або обслуговували раніше) релігійну сферу соціальної дійсності, а також так чи інакше пов'язані з віруваннями.

Стереотип (від гр. *stereos* — твердий і *typos* — відбиток) передбачає звичне ставлення людини до якого-небудь явища, що склалося під впливом соціальних умов і попереднього досвіду; *культурними* чи *мовними* стереотипами варто вважати культурні або мовні знакові явища, які стали звичними для того чи того представника певної культури або мови.

Підсумовуючи й узагальнюючи, зауважимо, що пізнання є усвідомленням людиною природи, спочатку несвідомо-міфічним, наївним, а згодом усвідомлено-науковим. Називаючи ту чи ту реалію, мовець нібито знімає

зліпок із поняття про неї. При цьому іноді спостерігаємо відліт фантазії від реального життя, а то й сама ідея перетворюється на фантазію, часом у щось божественне або сакральне. Оскільки ж мова — це самоорганізована система знаків, що виражають ідеї [5, с. 40], то й наукова мова як її підсистема відзначається чітким набором імен для називання в ній кола спеціалізованих реалій. З одного боку, маємо імена-номени як об'єкти галузевого наукового розгляду, а з другого, — коло відповідних термінологем, що визначають спеціалізоване ідейне наповнення того чи того номена.

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 136–137.
2. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1977. — Т. 3.— 471 с.
3. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — 280 с.
4. Кант И. Соч.: В 6 т. — М., 1996. — Т. VI. — 717 с.
5. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. — 272 с.
6. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — 424 с.
7. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. — Буенос-Айрес, 1958. — Кн. друга.
8. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Х., 1914. — 245 с.
9. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — 616 с.
10. Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — 192 с.
11. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — М., 1933. — 272 с.
12. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998. — 324 с.
13. Юнг К.-Р. Психология бессознательного. — М., 1994. — 320 с.

V. Zhaivoronok

OBSERVATION OF MODERN HUMANITARIAN TERMINOLOGY

Widely used humanitarian terminology is determined and commented in the present article in accordance with correlation to language sign-ideas, on the one hand, and to special notions corresponding to facts of reality, on the other.

К е у w o r d s: interdisciplinarity, scientific sublanguage, world image, anthropocentrism.